

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(629.5)(477)

Є. В. ВДОВИЧЕНКО

м. Херсон

ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ У ФОРМУВАННІ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ НА ПІВДНІ УКРАЇН У II ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті проаналізовано роль іноземців у створенні вітрильного воєнно-морського флоту на Півдні України. Показано причини зарахування іноземних спеціалістів на службу до Чорноморського флоту. Звернуто увагу на політику керівництва та чиновників, щодо іноземців, які служили у морському відомстві. Сфокусовано погляд на міжнаціональні відносини, що склалися між іноземними офіцерами. Вказано на дефіцит місцевого командного складу Чорноморського флоту. Проаналізовано причини успіхів та невдач найвідоміших іноземних спеціалістів, що стали на чолі флоту Півдня.

Ключові слова: Чорноморський флот, Південь України, Г. О. Потьомкін, Ф. Ф. Ушаков, іноземні спеціалісти.

Іноземні спеціалісти відіграли важливу роль у створенні вітрильного військово-морського флоту на Півдні України. Практика залучення іноземних фахівців сформувалася у Російській імперії у зв'язку з нестачею підготовлених спеціалістів і мала досить довгу історію. Курс на створення Чорноморського флоту, сприяв стрімкому зростанню кількості іноземців на службі в другій половині XVIII ст. Влада керувалася суто прагматичними інтересами країни, яка у різні періоди поступу потребувала хороших адміністраторів і знавців своєї справи. Звернемо увагу, що державні структури не мали ні чіткої програми найму іноземців, ні правил прийому. В той же час адміністрація намагалася залишити їх на службі якомога довше, прагнучи прийняти їх у підданство. Із казни відпускалися гроші на найманця та розміщення сім'ї, проте ніяких гарантій іноземець не отримував. Останні далеко не завжди виправдовували покладені на них надії, але навіть ті, хто служив бездоганно, все одно знаходилися під контролем начальників і пильною увагою підлеглих.

Позиція влади стосовно іноземців, що служили у морському відомстві, залежала

безпосередньо від зовнішньополітичного курсу. Іноземний фахівець міг бути звільнений, виселений чи заарештований у разі конфлікту Російської імперії з його вітчизною. Наприклад, під час правління Олександра I (1801–1825 рр.) такі процеси відбувалися, відповідно у 1807 р. та 1812 р., коли англійські та шведські, а потім і французькі піддані, що перебували на службі у Російській імперії потрапляли до складних ситуацій. Однак, навіть якщо фахівець уже прийняв російське підданство, його все одно заносили до списку іноземців, що перебувають у віданні Адміралтейств колегії. У разі виникнення сумнівів стосовно таких осіб їх могли у загальному порядку відсторонити від служби і зобов'язати переселитися у «внутрішнє місто» (по закінченню війни з державою, громадянином якої він або його батьки були раніше, спеціаліста могли повернути на службу) [1].

Зарахування іноземців на службу на військово-морський флот досить часто відбувалося випадково. Існував чималий дефіцит офіцерських кадрів і чиновників флоту, наприклад, кораблебудівників. Місцеве керівництво приймало всіх, хто виявляв бажання

служити і мав досвід роботи чи спеціальність. Виходило, що спочатку спеціаліста приймали на службу – командир корабля, порту і т. п., – а потім повідомляли до центрального керівництва. У державної влади не було ні чіткої програми найму іноземців, ні жорстких правил прийому. Така непослідовність викликала, як невдоволення російських моряків заохоченням іноземців, так і скарги останніх на хиткість становища. Загалом іноземні спеціалісти становили складний соціум, який розрізнявся за соціальним походженням і за термінами перебування в Російській імперії.

Керівництво Російської імперії загалом досить активно залучало вихідців із Європи на службу до Чорноморського флоту. Командний склад флоту формувався значною мірою за рахунок іноземців, які бездоганно несли службу, а їх досягнення визнавали перші особи держави. У перші десятиліття XIX ст. на Півдні України керівні посади займали: француз – І. де Траверсе, греки – Антон Алексіано, Костянтин Сальті, Костянтин Патаніоті, англієць – Роман (Роберт) Галл та ін. [2].

Непослідовна політика держави щодо іноземців призвела до появи у середовищі російських морських офіцерів прагнення довести непрофесіоналізм іноземців. Набуває поширення думка, що серед іноземців переважають виключно непрофесіонали, крадії, ледацюги та п'яниці. Зрозуміло, п'яниці, злодії, ледацюги були й серед росіян, що перебували на службі у флоті, проте їх воліли не помічати [3].

Але все ж варто зазначити, що кадрова політика, що проводилася на Півдні України по відношенню до іноземців, або вихідців із за кордону, що прийняли російське підданство у перші роки становлення Чорноморського флоту мала значні розміри. Ні генерал-губернатор Г. О. Потьомкін (1739–1791 рр.), ані адмірал Ф. Ф. Ушаков (1745–1817 рр.) не відмовлялися від послуг іноземців. Люба допомога чорноморцям була доречна, а досвід, яким ділилася більшість іноземних морських офіцерів був безцінний.

Одним із найбільш яскравих прикладів перебування іноземців на вищих посадах стала діяльність контр-адмірала Томаса Меккензі (1740–1786 рр.). Під час знаходження на російській службі у чині капітан-лейтенанта, він

прийняв участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Т. Меккензі проявив себе у ряді морських баталій у тому числі Чесменській битві 24 – 26 липня 1770 р. у якій командував брандером. За мужність і вдалу розпорядливість, що були проявлені у бою, його було нагороджено орденом Св. Георгія IV-го ступеня.

У травні 1783 р. контр-адмірал Т. Меккензі став начальником ескадри Азовської флотилії, що була розташована у Ахтіарській гавані і тримав свій прапор на фрегаті «Крым». За короткий строк англійцю вдалося налагодити сільське господарство на відведених морському відомству землях. Контр-адмірал займався містобудівною діяльністю разом із інженер-полковником М. І. Корсаковим (1749–1788 рр.). А ввірену йому ескадру «...у такому стані утримував, що коли потрібно, у той же день можна відправити її у море» [4]. На жаль у кінці 1786 р. після важкої хвороби Т. Меккензі помер. Але пам'яттю про його працю залишилася назва «Меккензієви гори» навколо Севастополя.

Після Т. Меккензі на пост командира Севастопольського порту став капітан 1-го рангу граф М. І. Войнович (1750–1807 рр.). Уродженець Далмації, він поступив на російську службу у 1768 р. у чині мічмана. 1780 р. капітану 2-го рангу М. І. Войновичу наказали очолити Каспійську флотилію. У його задачу входило постійне утримання ескадри у бойовій готовності для супроводження російських комерційних суден по Каспійському морі, а також «утримання у спокої ханів, чий володіння лежать по берегу Каспійського моря» [5].

Однак своїм норовом граф М. І. Войнович обернув проти себе офіцерів. Він був зарозумілим не тільки із підлеглими, але із керівництвом, мав необережність неодноразово, недбало відноситися до безпосередніх обов'язків командуючого флотилією. Лише у 1786 р. після смерті контр-адмірала Т. Меккензі, М. І. Войновича перевели у Севастополь, віддавши у керівництво місцевий порт та ескадру Чорноморського флоту.

Російсько-турецька війна у дійсності показала, на що здатен контр-адмірал (з травня 1787 р.) граф М. І. Войнович. У командуючого Севастопольською ескадрою весь час виникали «невирішені» проблеми, якими вимушений був займатися Г. О. Потьомкін. Так М. І. Войнович доповідав князю про велику

недостатність матросів та канонірів. А відсутність даного контингенту людей могла вплинути на можливість Чорноморського флоту діяти на морі у 1787–1788 рр. На це донесення Г. О. Потьомкін наказував контр-адміралу більше не писати про труднощі, а належніше навчати і наставляти рекрутів, бо у найближчому часі останні будуть гарними матросами та канонірами. Інша «проблема», що виникла у графа – недостача пороху на кораблях, до такого стану, що кораблі які посилали у море, відходили часто без нього. Г. О. Потьомкін у різкій формі відповів контр-адміралу: «Це для мене настільки дивно, а ніж я міг чекати, щоб така потрібна річ була забута» [6].

Після битви у острова Фідонісі 3 липня 1788 р. М. І. Войнович вирішив очорнити дії Ф. Ф. Ушакова. Контр-адмірал дійшов до того, що порадив капітану бригадирського рангу подати у відставку. Ці дії М. І. Войновича насторожили Г. О. Потьомкіна, який швидко розібравшись у конфлікті, вирішив його на користь Ф. Ф. Ушакова. За неквапливість і нерішучість у ході битви у січні 1789 р. М. І. Войновича звільнили від посади командуючого Севастопольською ескадрою і перевели в інтендантську комісію.

Але і на новому місці контр-адмірал довго не затримався. Він полаявся із усіма командирами корсарських суден – греками та неаполітанцями. Основною причиною стало переслідування ним лейтенанта Ламбро Каззоні, якого, у кінці кінців арештували по несправедливому звинувачуванню. Двадцять командирів (греків та неаполітанців по походженню) написали колективне прохання до Г. О. Потьомкіна із вимогою – розібратися у ситуації, що склалася. Ось як вони охарактеризували взаємовідносини М. І. Войновича і Ламбро Каззоні: «... все залежить від злих інсинуацій та пана Войновича, який постійно переслідує Ламбро» [7].

З іншої сторони М. І. Войнович інколи ігнорував розпорядження Чорноморського Адміралтейського правління і навіть Г. О. Потьомкіна. Наприклад, у вересні 1789 р. крейсерське судно під час шторму наскочило на каміння. Князь Г. О. Потьомкін наказав контр-адміралу прислати до нього командира для виправдання. Відповіді не було на протязі шести місяців. І у березні 1790 р. князь знову

нагадав М. І. Войновичу про цю справу: «...але ви не тільки не зробили по цьому виконання, але навіть відповіді не дали» [8]. У червні цього ж року Г. О. Потьомкін позбавив Чорноморський флот від графа і відправив його знову командувати Каспійською флотилією. На Чорне море М. І. Войнович повернувся лише у 1797 р., коли імператор Павло I (1754–1801 рр.) призначив його членом Чорноморського адміралтейського правління.

Ще одним відомим іноземним представником Чорноморського флоту був контр-адмірал Нассау-Зіген (1743–1808 рр.). Найбільш відомим він став після вдалих лиманських боїв у червні-липні 1788 р.

Нассау-Зіген, повне ім'я Карл Генріх Нікола Оттон, із 15 років служив у французькій армії. Через декілька років він прийняв участь у навколосвітній експедиції Л. А. Бегенвіля (1729–1811 р.). Повернувшись на батьківщину, Нассау-Зіген провів воєнну експедицію у Центральну Африку. У 1779 р. він зробив безуспішну спробу оволодіти островом Джерсі, але був зупинений ескадрою англійського адмірала Ешборнета. 1780 р. Нассау перейшов на службу до іспанського короля, де відзначився при облозі Гібралтару, командуючи плавучими батареями. У нагороду за хоробрість він отримав від іспанського короля титул гранда I класу, а у Франції чин генерал-майора. Одружившись на дочці польського магнату, Нассау-Зіген був прийнятий у середовище польської шляхти. Один час, він займався збутом польських товарів по Дніпру через Херсон [9]. Саме в цей час Нассау і зійшовся з князем Г. О. Потьомкіним.

Треба відмітити, що у середовищі російської аристократії розповсюджувалися слухи про нечесність Нассау-Зігена. Розповідали про те, начебто він марнотратник, і йому не можна довірити ні однієї справи. Навіть сама Катерина II, почувши багато про закордонного дивака, не витримала і написала Г. О. Потьомкіну: «...дивно, як тобі Нассау сподобався, тоді коли повсюди має репутацію *dup servean brucies* (продийсвіта), але при тому відомо, що він хоробрий. Твої з ним розмови виправляють його у моїх думках» [10].

У кінці 1787 – на початку 1788 рр. згідно рішення Г. О. Потьомкіна, у найсуворішій таємниці приступили до побудови гребних суден

для флотилії на Лимані. І тут перед князем стало питання, кого призначити на цей пост. Вибираючи серед безлічі кандидатур, він зупинив свій вибір на принці Нассау, якого прийняли на службу у чині контр-адмірала.

Перемога флоту у Очаківській битві 7–8 червня 1788 р. була заслугою контр-адмірала Нассау. У морському бою під стінами турецької фортеці були розбиті ворожі кораблі, а 20 червня повністю розсіяні. Це перша перемога молодого Чорноморського флоту. Із-за противного вітру, у ході бою, вітрильні кораблі не могли зійти з місця, «а у справу ввійшла тільки флотилія Принца Нассау, та і та в основному приїхала на шлюпках» [11]. За проявлені у цій справі мужність, розпорядливість і самовідданість Г. О. Потьомкін просив Катерину II нагородити контр-адмірала орденом Св. Георгія. 24 червня 1788 р. Нассау-Зіген був нагороджений орденом і на додаток йому надали у вічне володіння 3020 душ у Могилівській губернії [12]. На жаль, віце-адмірал не порозумівся із багатьма морськими офіцерами, що не визнавали його заслуг, і у кінці 1788 р. він вимушений був покинути Чорноморський флот і віддалитися у Петербург.

У битві під Очаковом 7–8 червня 1788 р. брав участь ще один відомий іноземець контр-адмірал Поль Джонс (1747–1792 рр.). Шотландець по походженню, національний герой США, Джон Поль Джонс став засновником флоту Сполучених Штатів. Він був активним учасником війни за Незалежність США (1775–1783 рр.). Із невеликою флотилією нападав на окремі кораблі своєї колишньої батьківщини, що об'явила його ворогом. Після закінчення бойових дій, Поль Джонс проживав у Парижі. Вперше ним зацікавилася Катерина II, яка знала про пошуки Г. О. Потьомкіним флагмана для Чорноморського флоту. Вона і запросила шотландця на російську службу у чині контр-адмірала.

Але прибувши на місце служби, П. Джонс зіткнувся із ворожим ставленням до своєї персони. Справа у тому, що на Чорноморському флоті служило багато англійців – офіцерів: Фенш, Вільсон, Тіздель та ін. Вони вважали контр-адмірала П. Джонса зрадником і піратом. Г. О. Потьомкін був сильно занепокоєний цими подіями, у результаті яких флот могли залишити багато талановитих моря-

ків. У своїх сумнівах князь писав Катерині II, «... але не можу приховати від Вас, скільки прийняттям людей його засмутилися: майже ніхто не захотів залишатися. Англійці всі хотіли залишити службу, також і морські... Чого мені коштувало все налагодити» [13].

Після нерішучих дій П. Джонса у битві під Очаковом 7–8 червня Г. О. Потьомкін постарався позбавити Чорноморський флот від «пірата» (цим словом Г. О. Потьомкін завжди називав П. Джонса). Мотивував дане рішення князь наступними словами: «Ця людина не здатна керувати: повільна, ненастирлива, а може бути і боїться турків. Притому душу має чорну. Я не можу довірити йому ніякої справи. Може бути, для корисливості він відважний, але багатьма суднами ніколи не командував. Він новий у цій справі, команду всю запустив, нічому не має толку, не знає мови, ані наказати, ані вислухати не може. У презирстві до всіх офіцерів. Повірте матінка, може бути, із одним судном, як пірат, він годний, але керувати не вміє» [14]. Після цього П. Джонс був відісланий у Петербург, але не набувши слави і тут, полаявшись із майже усім керівництвом імперії, був звільнений у кінці 1788 р. із збереженням всіх звань та титулів.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. велика кількість греків вступила на службу до Чорноморського флоту. Деякі із них досягли високих воєнно-морських чинів. Такою людиною був і контр-адмірал П. П. Алексіано (?–1788 рр.).

П. П. Алексіано поступив у розпорядження адмірала Г. А. Спірідонова (1713–1790 рр.) у 1769 р. у якості волонтера. 26 червня 1770 р. він брав участь у Чесменській битві. За проявлену мужність у цьому бою, його підвищили у званні до лейтенанта і направили командувати фрегатом «Святой Павел». За участь при оволодінні фортецями Яффа та Бейрут Г. А. Спірідонов нагородив капітан-лейтенанта П. П. Алексіано орденом Св. Георгія IV-го ступеня.

З 1783 р. капітана 1-го рангу П. П. Алексіано переводять у розпорядження командира Севастопольського порту. Перед початком другої російсько-турецької війни 1787–1791 рр. (травень 1787) по рішенням Г. А. Потьомкіна його підвищують у капітани бригадирського рангу і віддали у керівництво дру-гу ескадру Севастопольського флоту.

З січня 1788 р. Панаїоті Павлович призначили командиром Лиманської вітрильної ескадри. Але із прибуттям на Чорноморський флот контр-адмірала П. Джонса, йому доручили флотилію, а П. П. Алексіано перейшов у підлеглість до шотландця. Як вже говорилося вище, П. Джонса незлюбили англійці, вважаючи його зрадником Англії. Не прийняли його призначення і греки, відзиваючись про нього, не інакше, як про пірата. Г. О. Потьомкіну довелося докласти немало зусиль, щоб змусити невдоволених, лояльно відноситися до П. Джонса. Князь цінував П. П. Алексіано, як спеціаліста і як людину, «Алексіано людина добра, але вперта і пряма, так було розізлився, що насилу умовив. Сказав, що він сердитий на мене і на Вас (Катерина II) вранці, а під вечір прийшов та об'явив, що противник ворог нашого Закону і греки всі залишилися по його прикладу» [15].

Черговий офіцер Г. О. Потьомкіна, О. М. Дерібас (1751–1800 рр.) примирив ворогуючі сторони. 7–8 червня 1788 р. у битві під Очаковом капітан бригадирського рангу П. П. Алексіано, командує загоном вітрильної ескадри зробив надзвичайно багато для знищення ворожого флоту. У своєму указі Катерина II розпорядилася підвищити П. П. Алексіано у контр-адмірала [16]. Але 8 липня 1788 контр-адмірал помер від важкої хвороби на лінійному кораблі «Владимир».

У 1790 р. Г. О. Потьомкін доручив гребну флотилію полковнику О. М. Дерібасу замість контр-адмірала М. С. Мордвінова (1754–1845 рр.). Хосе де Рібас (Йосип Михайлович) почав свою службу у неаполітанській гвардії і мав чин підпоручика. Під час Архіпелазької експедиції російського флоту (1769–1775 рр.) О. М. Дерібас у 1772 р. пішов на службу до графа О. Г. Орлова (1737–1807 рр.). Він активно брав участь у взятті у полон князівни Тараканової, що претендувала на російський престол. До 1782 р. капітан Дерібас був інспектором Шляхетського кадетського корпусу. Треба відзначити, що Йосип Михайлович знав шість мов (англійську, німецьку, французьку, іспанську, італійську та латинь).

З 1783 р. полковник О. М. Дерібас попросився у армію Г. О. Потьомкіна. Князь використовував його у переговорах із кримським ханом Шагін-Гіреєм (1745–1787 рр.) та із

представниками неаполітанського двору. Деякі неаполітанці через О. М. Дерібаса передавали прохання до князя Г. О. Потьомкіна. Так, наприклад, графи брати Джовані писали: «... у тому випадку, якщо війна із турками продовжиться, нас можна використовувати на службі як у Середземному так і Чорному морях... з нашими суднами» [17].

Але найбільший авторитет О. М. Дерібас заслужив під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. 7–8 червня 1788 р. він відзначився у битві на Очаківському лимані, за що був нагороджений орденом Св. Володимира III-го ступеня. У листопаді, командує загоном чорноморських козаків, він із боєм зайняв острів Березань. 14 вересня 1789 р. О. М. Дерібас брав участь у взятті Гаджибейського замку, 30 вересня його загін взяв штурмом фортецю Акерман, за що він отримав орден Св. Георгія III ступеня [18]. З січня 1790 р. О. М. Дерібас став генерал-майором.

Г. О. Потьомкін, задоволений діяльністю Йосипа Михайловича вирішив використовувати досвід талановитого офіцера на користь Чорноморського флоту. Оскільки Чорноморська гребна флотилія потребувала командира, туди і був направлений О. М. Дерібас. Про це призначення йому було повідомлено 14 березня 1790 р., «...назначаю я (Г. О. Потьомкін) Вашу Високоповажність командиром флотилії Чорноморської. Навчання артилеристів повинно бути предметом особливої вашої опіки...» [19].

Надалі, під час штурму турецьких фортець Тульча та Ісакча, О. М. Дерібас очолює Чорноморську гребну флотилію, прийняв участь у цих боях, за що і отримав орден Св. Георгія II-го ступеня. Коли складався план штурму Ізмаїла генерал-майор був одним із ініціаторів активного використання у ході бою флотилії і спеціального десантного загону. На О. М. Дерібаса, Г. О. Потьомкіним були покладені і обов'язки постачання кораблів Чорноморського флоту. Про це він щонеділі доповідав: «Доставлені мені відомості про екіпаж і морську артилерію честь маю надати» [20].

Проявив себе О. М. Дерібас і як політик. Саме його князь М. В. Рєпнін (1734–1801 рр.) взяв одним із помічників для підписання мирного договору із Туреччиною у Яссах. Після війни у задачу контр-адмірала входила рефо-

рмація гребної флотилії і навчання новобранців. У 1793 р. він отримав чин віце-адмірала і займався будівництвом міста Одеса. У 1796 р. імператор Павло I (1754–1801 рр.) перевів О. М. Дерібаса у Петербург, де назначив членом Адміралтейств-колегії.

Отже, значне місце у кадровій політиці на Чорноморському флоті займали іноземці, що були на службі у Російській імперії. Командування набирало у склад флоту англійців, французів, греків, іспанців, але, часто, іноземні військово-морські офіцери не залишалися надовго на Чорноморському флоті по ряду причин. Не розуміння стратегічних задумів, незнання мови, їх зарозумілість – все це викликало негативне відношення до них командирів і підлеглих. Ті ж, хто показував себе не просто хоробрим моряком, але і талановитим командиром, що вмів самостійно приймати рішення у складних ситуаціях, залишалися на службі у Чорноморському флоті.

Список використаних джерел

1. Рижева Н. О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. О. Рижева. — К. : ПП Сергійчук М. І. — 2008. — С. 476.
2. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900 рр.) : навч. посібник / Л. Л. Левченко. — Миколаїв. — Вид-во МДГУ ім. П. Могилі. — 2006. — 300 с.

E. VDOVICHENKO

Kherson

IMPORTANCE OF FOREIGN EXPERTS IN THE FORMATION OF THE NAVY IN SOUTH UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

This paper examines the role of foreigners in the creation of sailing naval fleet in the South of Ukraine. The reasons enrollment of foreign experts to serve in the Black Sea Fleet. Attention is paid to management and policy officials on foreigners who served in the Navy Department. Focused view of the inter-ethnic relations established between foreign officers. Specified on the deficit of local commanders of the Black Sea Fleet. The reasons successes and failures of the most famous foreign specialists were headed south fleet.

Key words: Black Sea Fleet, South Ukraine, G.A Potemkin, F. F. Ushakov, foreign specialists.

E. В. ВДОВИЧЕНКО

г. Херсон

ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА НА ЮГЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

В статье проанализирована роль иностранцев в создании парусного военно-морского флота на юге Украины. Показаны причины зачисления иностранных специалистов на службу в Черноморский флот. Обращено внимание на политику руководства и чиновников, в отношении иностранцев, которые служили в морском ведомстве. Сфокусировано взгляд на межнациональные отношения, сложившиеся между иностранными офицерами. Указано на дефицит местного командного состава Черноморского флота. Проанализированы причины успехов и неудач известных иностранных специалистов, ставших во главе флота Юга.

Ключевые слова: Черноморский флот, Юг Украины, Г. А. Потемкин, Ф. Ф. Ушаков, иностранные специалисты.

3. Головин В. М. О состоянии российского флота в 1824 г. Сочинение мичмана Мореходова [псевд.] / В. М. Головин ; с рукописи, найденной в бумагах вице-адмирала В.М. Головина. — СПб. : тип. Мор. м-ва. — 1861. — 100 с.
4. Российский государственный архив военно-морского флота (далее РГАВМФ): Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 2.
5. Экспедиция графа Войновича к восточному берегу Каспийского моря 1781–1782 гг. // Морской сборник. — № 9. — 1850. — С. 236.
6. Бумаги князя Г. О. Потьомкина-Таврического 1774–1788 гг. // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1893. — Вып 6. — С. 286.
7. РГАВМФ: Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 99. — Л. 16–18.
8. РГАВМФ: Ф. 243. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 121.
9. Лопатин В. С. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка. — М., 1997. — С. 773.
10. Там же.
11. Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА): Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 10.
12. Там же. — Л. 13–14.
13. РГВИА: Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 10–10. (об).
14. Лопатин В. С. Указ. соч.
15. РГВИА: Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 2388. — Л. 18–18. (об).
16. Русская старина. — № 7. — 1876. — С. 477–478.
17. РГАВМФ: Ф. 197. — Оп. 1. — Д. 99. — Л. 34.
18. Кавалеры Императорского Военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия I и II степенем (1769–1916). — Рига, 1993. — С. 112.
19. Материалы для истории русского флота. — СПб., 1895. — Т. 15. — С. 289–290.
20. РГАВМФ: Ф. 191. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 98.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2015 р.